

FRANK VAN RIET

DE DORDTSE AFFAIRE

VERVOLGING, VERZET EN VERRAAD
IN EN ROND DORDRECHT

JUST
PUBLISHERS

Inleiding

Op maandagmiddag 9 november 1942 meldt zich een tiental rechercheurs van Groep 10, de politieke dienst van het Rotterdamse politiekorps, met enkele leden van de Sicherheitsdienst uit Rotterdam bij het hoofdbureau van politie in Dordrecht. Zij hebben lijsten bij zich met daarop de namen van Joodse mannen, vrouwen en kinderen die zo snel mogelijk moeten worden opgehaald en afgevoerd. Zo'n vier maanden eerder was in Nederland een begin gemaakt met de systematische deportatie van Joden naar het oosten. Tijdens de drie dagen durende razzia's begin november krijgen de rechercheurs uit Rotterdam vooral assistentie van leden van de Dordtse politieke politie. Deze twee agenten zouden na elke 'actiedag' met hun Rotterdamse collega's de successen hebben gevierd. De feesten worden in aanwezigheid van vrouwen en onder het genot van veel sterke drank gehouden in de woningen waaruit ze eerder die dag de Joodse bewoners hebben weggevoerd.¹

Deze informatie kwam ik tegen tijdens het onderzoek voor mijn studie *Handhaven onder de Nieuwe Orde* over de rol van het Rotterdamse politiekorps tijdens de Tweede Wereldoorlog. De beelden van feestende dienders bleven onwillekeurig in mijn geheugen hangen en kwamen telkens weer naar boven als er een onderwerp over de Dordtse oorlogsgeschiedenis voorbijkwam. Bij elke gelegenheid werd mijn nieuwsgierigheid meer geprikkeld en nog vele malen versterkt na een eerste digitale verkenning. De Dordtse oorlogs- en bezettingsgeschiedenis leek veel meer geheimen en onopgeloste mysteries te bevatten dan ik vooraf had verwacht.

Zo zou volgens de Dordtse illegaliteit, die beweerde cruciale informatie naar Londen te hebben doorgespeeld, het bombardement op Park Merwestein op 24 oktober 1944 door geallieerde vliegtuigen een groot succes zijn geweest, ondanks de ongeveer 69 burgerslachtoffers en veel beschadigde huizen. Het in het park neergestreken Duitse leger had volgens diezelfde illegaliteit grote verliezen geleden, wat zeer positief was voor het oorlogfront, dat in oktober 1944 vlakbij Dordrecht lag.²

Naarmate de tijd verstreek begon dit verhaal langzaam scheurtjes te vertonen. Zo verschenen er geruchten dat het bombardement vooraf was aangekondigd (verraden), waardoor de Duitsers op tijd de

bunkers hadden kunnen bereiken. Het door de illegaliteit genoemde aantal slachtoffers aan Duitse zijde was hierdoor meteen zeer twijfelachtig geworden.³

Een ander voorval uit de bezettingstijd dat vanwege diverse tegenstrijdigheden dubieus genoemd mag worden, betreft de arrestatie van Sytze Roelof (Roel) Beinema. Deze grondlegger van de Dordtse illegaliteit werd in augustus 1944 door een vuurpeloton in Vught gefusilleerd. De arrestatie zou mogelijk opzettelijk en onder valse voorwendselen hebben plaatsgevonden, met als doel een wisseling in de top van de Dordtse illegaliteit te forceren.⁴

Een uitgebreidere zoektocht in de literatuur en andere bronnen leverde al snel meer bijzonderheden op over veelal ingrijpende zaken uit de Dordtse bezettingsperiode en de nasleep daarvan. Opvallend hierbij was dat telkens dezelfde personen prominent naar voren kwamen, onder wie enkele vooraanstaande leden van de Dordtse illegaliteit en de agenten van de zeer beruchte politieke politie: Harry Evers, Theo Lukassen en later Arie den Breejen. Deze agenten hadden volgens diverse bronnen als handlangers van de Duitse Sicherheitsdienst niet alleen een forse en verwerpelijke bijdrage geleverd aan de Jodenvervolging, maar zij waren ook in grote mate betrokken bij duistere politieke aangelegenheden en bij de arrestatie van verzetsman Roel Beinema.

In twee recente publicaties – *Vogelvrij* (uit 2010)⁵ en *Jodenjacht* (uit 2011)⁶ – wordt summier aandacht besteed aan de medewerking van Den Breejen en Evers bij de Jodenvervolging. Met betrekking tot Evers zijn de auteurs op bijzondere feiten gestuit. In na de bevrijding afgelegde verklaringen beweerde hij namelijk een opzettelijke dubbelrol te hebben vervuld, waardoor hij voor de illegaliteit heel waardevol zou zijn geweest. Zodoende kon hij in de bevrijde stad zonder problemen in het uniform van de Binnenlandse Strijdkrachten rondlopen, terwijl zijn directe collega's Den Breejen en Lukassen in interneringskampen voor politieke delinquenten werden opgesloten.

Na een op 14 juli 1945 in Dordrecht verspreid pamflet waarin Evers onomwonden een moffenknecht en Jodenvervolger wordt genoemd, nam de kritiek op diens functioneren tijdens de bezetting toe. Max van Pelt, een contact uit de illegaliteit, voelde zich genoodzaakt dit pamflet te schrijven, omdat hij van mening was dat hij direct na de bevrijding door Evers vals was beschuldigd. Volgens Evers zou Van Pelt hem verzocht hebben toe te treden tot de politieke politie. De actie van Van Pelt kreeg een bijzonder en onverwacht gevolg. Niet de omstreden poli-

tieke politieman Evers kwam in 1945 na de bevrijding achter de tralies te zitten, maar klokkenluider Van Pelt werd opgepakt en vastgezet tussen oorlogsmisdadigers in een streng bewaakt interneringskamp.⁷

Ondanks de toenemende kritiek, geuit door onder andere slachtoffers van de politieke politie, bleef de top van de voormalige Dordtse illegaliteit – onder wie Piet Kooiman en Kors van Loon – voor de volle honderd procent achter Evers staan, zoals bleek uit het in januari 1947 verschenen boek *Verzet in en om Dordt* van Van Loon. Hierin werd Evers onder de naam ‘Herman’ als een waardevolle medewerker van de illegaliteit op een voetstuk geplaatst. Zijn rol bij de Jodenvervolging en andere laakbare handelingen liet Van Loon in zijn boek opmerkelijk genoeg geheel buiten beschouwing. Die rol werd later tijdens de rechtszaak tegen Evers afgedaan als noodzakelijke camouflage voor zijn dubbelrol. Vanuit diverse kanten en ook vanuit de voormalige illegaliteit waren diverse negatieve geluiden te horen over de publicatie. Naast een geromantiseerd beeld van het verzet kwamen opmerkingen als ‘een onbetrouwbare geschiedschrijving’ en ‘geschiedvervalsing’ voor in de reacties.⁸

Van Loons boek kon de anti-Evers-kant niet overtuigen van diens mogelijk goede rol als verzetsheld. Via ingezonden brieven in kranten en rapporten lieten vooral enkele oud-illegale werkers van zich horen. Uit krantenkoppen en opmerkingen als ‘jachthond voor de SD’ en ‘de gevaarlijkste SD-agenten in Dordt’ blijkt duidelijk hoe zij over Evers maar ook over Den Breejen en Lukassen dachten.⁹ Van Loon stelde daar in een verklaring tegenover ‘elke dag op zijn knieën God te danken dat Hij Harry Evers had gestuurd’.

Mede door deze tegenstellingen rond de persoon Harry Evers was de Dordtse illegaliteit tot op het bot verdeeld. Er ontstond tussen de verschillende partijen een onoverbrugbare kloof, die tot in lengte van jaren bleef voortbestaan. De ene partij bestond uit degenen die medeverantwoordelijk waren voor de rehabilitatie van Evers en onvoorwaardelijk achter hem waren blijven staan. Deze groep, die onder andere het bombardement op Park Merwestein als een succes beschouwde, hield zich zoveel mogelijk op de vlakte, in tegenstelling tot de andere partij. Leden daarvan ontwikkelden zich tot vijanden van Evers en zochten na de bevrijding veelvuldig de media op om het bizarre en dubieuze oorlogsverleden van Evers en zijn connectie met de illegaliteit aan de kaak te stellen.

Onder de tegenstanders bevonden zich de genoemde Max van Pelt, Andries Teunissen en Gerardus (Bob) de Vries. Deze laatste had in 1982 nog een vlammeende aanklacht geschreven tegen het boek van Van Loon na het verschijnen van de ongewijzigde herdruk. Enkele 'aanhangers' van deze laatste groep begonnen zich steeds meer te roeren. Een deel van hen richtte de Max van Pelt Stichting op, met onder meer als doel het rehabiliteren van de 'verstoten zoon van Dordrecht', zoals Van Pelt door hen werd genoemd.¹⁰ Zij wilden aan de hand van archieven en het benaderen van getuigen en nabestaanden achterhalen wat zich tijdens de bezetting in Dordrecht werkelijk had afgespeeld. Dat was geen eenvoudige opgave, want de meeste direct betrokkenen waren inmiddels overleden of wilden geen medewerking verlenen, terwijl diverse archieven (nog) niet openbaar of incompleet waren. Tegelijk leek het alsof een onderzoek naar een eventuele Dordtse affaire binnen bepaalde kringen niet werd gewaardeerd. Dit weerhield de onderzoekers er niet van om toch een poging te wagen het mysterie rond Evers en de illegaliteit op te lossen.

Met het gevonden feitenmateriaal lukte dat niet, maar desondanks werden er wel enkele voorzichtige conclusies aan verbonden. Zo zou Beinema het verzoek hebben gekregen om Den Breejen, de directe collega van Evers bij de politieke politie, te laten neerschieten. Het doel van deze liquidatie was waarschijnlijk om de misdaden van Evers volledig in de schoenen van Den Breejen te schuiven. Beinema zou het liquidatieverzoek hebben geweigerd. Ook zou hij het aanbod om met Evers in zee te gaan terzijde hebben geschoven. Mogelijk was dat een van de redenen van Beinema's arrestatie op 18 april 1944 en latere liquidatie, waarna de top van de Dordtse illegaliteit overgenomen kon worden door mannen die wel met Evers wilden samenwerken. Geheel vrijwillig zou deze samenwerking niet zijn geweest, want de onderzoekers hadden het idee dat Evers zowel Van Loon als Kooiman chanteerde.¹¹

Dit boek probeert de onbeantwoorde vragen te beantwoorden. Was Evers een antisemitische Jodenvervolger of juist een verzetsheld? Waarom bleef de top van de illegaliteit hem tot het bittere eind steunen? Wist hij te veel over een interne machtsstrijd of over andere zaken rond de illegaliteit die het daglicht niet konden verdragen? Hoe konden de drie Dordtse politiemannen uitgroeien tot beruchte en gevreesde handlangers van de bezetter? Waren zij representatief voor het hele Dordtse politiekorps of behoorden zij tot de uitzonderingen?

Door gebrek aan een diepgaand historisch onderzoek waren deze vragen nooit eerder beantwoord en is er een dichte en geheimzinnige waas over de oorlogs- en bezettingsgeschiedenis van Dordrecht blijven hangen. Er leek sprake te zijn van een heuse ‘Dordtse affaire’, die diep was weggestopt en waar nagenoeg niemand meer aan herinnerd wilde worden.

Na de bevrijding kreeg Nederland te maken met diverse aan de Tweede Wereldoorlog gelieerde affaires, waaronder de Velsler affaire en de affaires Sanders, King Kong, Weinreb, Menten en Aantjes. Na het onderzoek voor dit boek durf ik aan de hand van de beschikbare bronnen te concluderen dat er daadwerkelijk ook sprake is geweest van een ‘Dordtse affaire’.

Voor het beantwoorden van de vele vragen en het ontrafelen van onopgeloste mysteries leek aanvankelijk een gebrek te zijn aan authentieke bronnen. Aandacht voor het onderzoek in enkele kranten, via de lokale radio en televisie leverde weinig tot geen informatie op. Gelukkig waren enkele (oud-)Dordtenaren, onder wie Henno Beinema, Erica van Dooremalen, Erik van Drunen, Gert van Engelen, familie Teunissen, historicus drs. Kees Weltevrede en vooral Maarten-Jan Leentvaar, wel in de geschiedenis van hun stad of familie gedoken en hebben hun materiaal belangeloos aan mij beschikbaar gesteld. Waarvoor veel dank. Naast de stukken uit het Regionaal Archief Dordrecht en uit het archief van het Museum 1940-1945 kon ook dankbaar gebruik worden gemaakt van de zeer bijzondere en uitvoerige site van de Stichting Werkgroep Stolpersteine Dordrecht. Verder wil ik de meelezers/adviseurs Frits Barend, Marijke Barend-van Haeften, Hans Berrevoets, Coen Cornelissen, Gert van Engelen, Maarten-Jan Leentvaar, Ton in ’t Veld, Rian Verhoeven, Kees Weltevrede en Jos Jägers (redactie) danken voor hun deskundige adviezen en waardevolle correcties.

I

Aanloop

Voorafgaand

In de jaren twintig van de vorige eeuw was er in elk geval nog geen enkele aanwijzing voor een eventuele toekomstige Dordtse affaire. De hoofdpersonen die tijdens de Duitse bezetting actief aan het verzet zouden gaan deelnemen, onder wie Sytze Roelof Beinema, Piet Kooiman en Kors van Loon, waren toen vooral bezig met het opbouwen van hun gezinsleven en/of carrière. Dit gold ook voor de beide politiemannen Arie den Breejen en Theodorus Reinhard Gerardus (Theo) Lukassen, die later beticht zouden worden van collaboratie. Een van de andere hoofdrolspelers, Henricus Maria (Harry) Evers, was nog te jong voor een carrière bij het Dordtse politiekorps.

Arie den Breejen, geboren op 2 december 1897 in het dorpje Bolnes bij Ridderkerk, werkte na de lagere school enige tijd op een scheepswerf. Toen de Eerste Wereldoorlog nog in alle hevigheid woedde, moest hij in februari 1917 in militaire dienst. Hoewel ons land de oorlog buiten de deur wist te houden, kreeg het Nederlandse leger wel een opdracht: de neutraliteit beschermen. Den Breejen diende tot februari 1919 bij het 3de Regiment Veldartillerie en zwaaide na twee jaar af in de rang van korporaal. Op 23 februari 1920 werd hij bij het Dordtse politiekorps in de rang van agent 2e klasse aangesteld; een jaar later kreeg hij zijn vaste aanstelling. Ondertussen trouwde hij op 1 mei 1920 met de drie jaar jongere Maria van der Pligt, met wie hij vijf dochters en één zoon kreeg. Het gezin woonde aan de Weeskinderendijk 39. Drie jaar na zijn aanstelling volgde in 1923 bevordering tot agent 1e klasse.

De iets jongere Theo Lukassen – in die tijd was hij genaamd ‘Lukassen’, maar nadat in de bezettingsjaren een onderzoek naar zijn afkomst werd ingesteld, werd hem door de burgemeester van Dordrecht schriftelijk meegedeeld dat zijn naam niet Lukassen was, maar ‘Lukkasen’ – zag op 3 oktober 1898 in het Duitse plaatsje Elten het levenslicht. Hij was de oudste zoon uit het gezin Lukassen-Hendriksen. Kort voor zijn geboorte verhuisden vader en moeder Lukassen vanuit Nederland naar Elten. Niet veel later keerden ze terug en vestigden zich in het Gelderse plaatsje Bergh. Daar werden nog drie zonen en twee dochters geboren. Voordat het gezin in november 1919 naar Zwijndrecht vertrok, werkte Theo samen met zijn vader ruim een jaar als fabrieksarbeider in de Duitse plaats Emmerich. Na het vervullen van de dienstplicht begon op

21 februari 1922 zijn carrière bij het Dordtse politiekorps als agent 2e klasse. Op 22 oktober 1925 trouwde hij op 27-jarige leeftijd met de ruim zes jaar oudere Adriana Landsmeer. Het echtpaar, dat in 1935 een pand aan de Boeroestraat 40 betrok, bleef kinderloos.

Den Breejen en Lukassen vervulden beiden hun militaire dienstplicht en voldeden daarmee aan ten minste een van de weinige beroepseisen voor een politieagent in die tijd. Militairen leerden immers wat orde en discipline betekenden. Omdat er nog geen algemene (basis)politieopleiding bestond, konden leergierige agenten aanvankelijk in eigen tijd op eigen kosten schriftelijke cursussen volgen. Ook kregen ze in diensttijd van enkele superieuren les in het opmaken van rapporten en processen-verbaal. Deze lessen werden steeds verder uitgebreid. Aan de opzet kleefde een probleem, omdat lang niet alle cursisten op hetzelfde niveau zaten. De korpschef pleitte dan ook voor een plaatselijke politie-school met een volledig leerplan, waar enkele inspecteurs in eigen tijd les konden geven. Omdat deze school er niet kwam en de bestaande cursus niet meer voldeed, werd omstreeks 1921 een politie-vakcursus ingesteld. De Algemene Nederlandse Politiebond (ANPB) betaalde de leraren, terwijl het cursusgeld op de begroting van de gemeente Dordrecht kwam te staan. Naar verwachting zouden 42 Dordtse agenten in het gebouw van de HBS de eerste cursus volgen.¹ Had de 'student' voldoende kennis opgedaan, dan kon hij in Amsterdam bij de ANPB examens doen voor het behalen van het politiediploma, met of zonder aantekening. Dit laatste betekende dat de kandidaat naast de benodigde theoretische kennis ook voldoende vakbekwaamheid bezat om zelfstandig te kunnen optreden.²

Den Breejen slaagde op 12 september 1922 in Amsterdam voor het politiediploma en twee jaar later voor het diploma met aantekening. Het afleggen van het examen bleek geen formaliteit te zijn, want voor het eerste examen zakten 61 van de 151 kandidaten.³ Degenen die het politiediploma wel behaalden, werden veelal beloond met een toelage.⁴ Voor Den Breejen, die een gezin moest onderhouden, was dit een welkome aanvulling op zijn, volgens hem, karige salaris.

Op het moment waarop Arie den Breejen en Theo Lukassen bij de politie in dienst traden, kwam de financiële positie van de gemeente Dordrecht steeds verder onder druk te staan, ondanks een korte economische opleving. Deze situatie leidde vrij snel tot een langdurige depressie, die ook gevolgen had voor het politiekorps.⁵

In 1918 diende het politiepersoneel bij de gemeenteraad een verzoek in voor salarisverhoging, mede omdat veel andere gemeenten de agenten beter betaalden. Door het uitblijven van een besluit hadden sinds januari 1919 zestien agenten het Dordtse korps verlaten. Wegens de bezuinigingen was de sterkte van het politiekorps bij het opstellen van de jaarlijkse gemeentebegroting een terugkerend discussiepunt. De toenmalige korpschef, commissaris A.J. Heuff, schreef in 1922 in zijn notitie voor het volgende begrotingsjaar zich ervan bewust te zijn dat de uitgaven voor de politie tot het strikt noodzakelijke beperkt moesten worden. Als de gemeenteraad toch minder geld voor de politie zou reserveren, had dit door de toenemende werkloosheid en de moeilijke omstandigheden nadelige gevolgen voor de veiligheid van personen en goederen. Hoewel Dordrecht volgens Heuff door de watergrenzen enigszins geïsoleerd lag, was dit voor sommige individuen geen bezwaar geweest om hun slag te slaan. Bovendien had Dordrecht als derde handels- en industriestad van Nederland een grote arbeidersbevolking. Ook woonden er veel varensgezellen in de stad. Volgens de korpschef stond de beschaving van laatstgenoemden niet op hetzelfde peil als die van fabrieksarbeiders, met meer strafbare feiten als gevolg. Overigens bleek dit niet uit de jaarlijkse cijfers.⁶

Het steeds drukker wordende verkeer vereiste dat op sommige knelpunten in de stad agenten op verkeersposten geplaatst moesten worden. Dit betekende dat deze agenten niet aan de surveillance konden deelnemen, waardoor regelmatig onvoldoende politietoezicht in de stad beschikbaar was. Daarbij kwam de geregelde inkrimping van de sterkte. Het Dordtse politiekorps bestond in 1922 uit 135 man. In 1927 was dit aantal teruggebracht naar 111.

Ook de uitbreiding van de stad met nieuwe wijken en industrieterreinen, zoals De Staart en Krispijn, vereiste meer politietoezicht. Omstreeks 1920 al vroeg de korpschef via zijn berichten aan de gemeenteraad om financiën voor de realisatie van politieposten in beide wijken. Daarnaast vroeg hij om een verdere ophoging van de begroting, want het hoofdbureau aan de Groenmarkt en enkele bestaande politieposten voldeden totaal niet aan de eisen van de tijd. Volgens korpschef Heuff was hier sprake van een unieke situatie in Nederland. Hij kende geen enkele gemeente van gelijke grootte en inwoneraantal waar de politie in zulke vervallen gebouwen was gehuisvest. De inrichting van de werkvertrekken, wachtkamers en arrestantenverblijven zou onhygiënisch, onpraktisch en ondoelmatig zijn.⁷